

KÖZLEMÉNYEK

PROHÁSZKA LÁSZLÓ

LUX ELEK ELSŐ VILÁGHÁBORÚVAL KAPCSOLATOS PLASZTIKAI ALKOTÁSAI

A Szepességben, Szepesváralján¹ felvidéki szász (cipszer) szülők gyermekeként 1883. december 18-án látta meg a napvilágot Lux Elek, a XX. századi magyar szobrászat egyik jelentős, napjainkban azonban méltatlanul keveset említett alakja. Tanulmányai során először Bártfára² került a Hölzel-féle oltárépítő szakiskolára.³ Ezt követően a budapesti Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában Mátrai Lajos (1875–1965) tanítványa volt. Hazai iskolái után 1906-ban a müncheni Akademie der Schönen Künste, majd több mint három évig a brüsszeli Académie Royal des Beux Arts et École Décorative növendéke,⁴ ahol Paul Du Bois (1859–1938), Victor Rousseau (1865–1954), Charles van der Strappen (1843–1910) voltak a tanárai. Nyugat-európai tanulmányút után 1911 őszén tért haza, és 1912-ben kibérelte első hazai műtermét.⁵

Az első világháború kitörését követően behívták katonának. 1915. február 15-én vonult be a császári és királyi eperjesi 67. gyalogezredbe.⁶ Füzesabonyról 1915-ben tisztii kiképzésre vezényelték. Losoncon⁷ tartalékos tisztii vizsgát tett, 1916. március 1-jei ranggal népfelkelő hadnaggyá léptették elő.⁸ A kiképzés alatt megbetegedett, súlyos gyomorbetegségről. „Conditioim tovább romlott úgy hogy végül mégis orvoshoz kellett fordulnom. Az orvosok Karlsbadba küldtek curázni” – jegyezte fel naplójában betegségéről.⁹ Testvérének, Viktornak írt 1916. május 6-án kelt képeslapja szerint is Karlsbadba¹⁰ utazott gyógykezelésre.¹¹ A művész visszaemlékezései szerint innen visszatérve Ungvárra¹² került. A városparancsnok, Horváth ezredes kezdeményezésére a városparancsnokságra került hadiemlék-tervet készíteni. Több vázlatot elkészített, de kivitelezésre nem volt pénz.¹³ Közben megmintázta Horváth ezredes mellszobrát. A katonai anyakönyvi nyilvántartása szerint

* A szerző ezúton mond köszönetet *Bierbrunner Annelie* úrnőnek a kutatómunkához nyújtott segítségért.

¹ Szepesváralja: ma Spišské Podhradie, Szlovákia.

² Bártfa: ma Bardejov, Szlovákia.

³ *Bálint* 1927. 458. o.

⁴ In memoriam Lux Elek. *Szépművészet*, 2. (1941) 4. sz. 109. o.

⁵ *Bálint* 1927. 459. o.

⁶ *Csiffáry* 2002. 220. o.

⁷ Losonc: ma Lučenec, Szlovákia.

⁸ HM HIM HL AKVI 44.306. sz.

⁹ *Lux* visszaemlékezése.

¹⁰ Karlsbad: ma Karlovy Vary, Csehország.

¹¹ A képeslap magántulajdonban, másolata a szerző birtokában.

¹² Ungvár: ma Uzshorod, Ukrajna.

¹³ Két emlékmű tervének fényképe Győrben magántulajdonban található.

hivatalosan Uzsokon¹⁴ a hadisir-építő részlegnél volt szolgálati beosztásban,¹⁵ ez azonban nem zárja ki, hogy munkáját ténylegesen Ungváron végezte. Nem érezte jól magát: alkotni komolyan nem volt lehetősége, lógni nem akart. Ezért – több tisztársa megrökönyödésére – kérte visszavezénylését a harctéren küzdő 67. gyalogezredéhez.¹⁶ Áthelyezték és 1917. február 10-étől szakaszparancsnoki beosztást kapott egy menetszázadban.¹⁷ 1917. május 10-étől a keleti hadszíntéren a 67. gyalogezred 9. századában szakaszparancsnok.¹⁸ (Frontszolgálatára tekintettel megkapta a Károly Csapatkeresztet, a háború után pedig az 1929-ben alapított Magyar Háborús Emlékérmet a karddal és sisakkal.)

Bárhová került új védőállásba, első dolga volt a fedezék átépítése, megerősítése. A biztonság mellett alapvető szempontja volt katonái számára elviselhetővé tenni a hétköznapi létet a lövészárokokban. Biztonságos és – a körülményekhez képest – élhető fedezékeinek hamarosan híre ment, feljebbvalói példaként mutatták szemlék alkalmával. 1917-ben kelt felterjesztés alapján 1918-ban Legfelsőbb Dicsőítő Elismerésben részesült, megkapta a Bronz Katonai Érdemérmét (Signum Laudis) hadiszalagon, kardokkal.¹⁹ A felterjesztésben írt indoklás a rábizott védőállások, fedezékek magas szintű kiépítését, a hozzá beosztott alakulat példamutató kiképzését, valamint frontszolgálatára teljes ideje alatti elkötelezett helytállását emelte ki.²⁰

A fronton csapattisztként szakaszparancsnok volt. Sem kedve, sem ideje nem volt komolyan alkotni. „Ha tartalékban voltunk, unszolásra mintáztattam. Tudomást szerzett az ezredparancsnok Táborosky százados kis mellszobráról. Meghívást kaptam az ezredparancsnoktól” – írta a művész naplójegyzeteiben.²¹ Ezredparancsnokként először felkérte egy ezredes portréjának elkészítésére, amelyet látva, arra kérte, hogy mintázza meg őt is. Sajnos a portrék további sorsáról nincs adat. Ezek a művek nem kerültek haza a művészhez, minden bizonnyal a modellt ülő tisztelnél maradtak.

1917 nyarán Münchenben élő festőművész barátja, Kubinyi Sándor (1875–1949) próbálta rábeszélni az alkotásra, még anyagot is adott a mintázásra. Lux megpróbálkozott, de a plasztilin olyan silány háborús minőségű volt, hogy kidobta az egészet. Az egyik új fedezékben viszont csodálatos agyagfalra bukkant. Ebbe az oldalfalba hat méter magas domborművet mintázott; csak akkor akadt meg a munka, amikor az oroszok elfoglalták az állást. Amikor visszafoglalták a fedezéket, folytatta a munkát...²²

Ha az Osztrák–Magyar Monarchiában a Nagy Háború idején egy művész katonai szolgálatot teljesített, gyakran felkérték alakulata sapkajelvényének elkészítésére.²³ A császári és királyi 67. gyalogezrednek is készült fekvő téglalap alakú jelvénye, amelyen középen katona áll, szuronyos puskával. A háttérben Eperjes, a környező hegyekkel, fent az ezred 67-es száma. Az 1917-ben, ezüstözött tombakból készült jelvény szignálát-

¹⁴ Uzsok: ma Uzsok, Ukrajna.

¹⁵ HM HIM HL AKVI 44.306. sz.

¹⁶ Lux visszaemlékezése.

¹⁷ HM HIM HL AKVI 44.306. sz.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Rendeleleti Közlöny* a Magyar Kir. Honvédség számára. Személyes ügyek. 1918. március 2. 32. sz., 831. o.

²⁰ Lux Elek hadnagy kitüntetési javaslata (*Belohnungsantrag*). ÖStA KA tisztí kitüntetési javaslatok 217 496. sz.

²¹ Lux visszaemlékezése.

²² *Bálint* 1927. 459–461. o.

²³ *Sallay* 2010. 27–30. o.

lan, szerzője ismeretlen.²⁴ Mivel Lux Elek 1917-ben ennél az alakulatnál szolgált a harctéren, nem lehet kizárni a szerzőségét. Ugyanakkor persze, bárki más is készíthette a – sajnos szignó nélküli – jelvényt.

1917-ben Magyary Zoltán (1888–1945) barátja biztatására a művész kérvényezte áthelyezését a császári és királyi Sajtóhadiszállás (k. u. k. Kriegspressquartier – KPQ) Művészcsoporthoz (Kunstgruppe) állományába.²⁵ 1917 szeptemberében a Vallás- és Közoktatási Minisztérium nyomtatékosan javasolta a Sajtóhadiszállásra történő beosztását. „Lux Elek, miként már említeni szerencsém volt, a fiatalabb művész generáció *legkíválóbb* tagjainak egyike s igen nagy súlyt vetek arra, hogy kivételes képességeit a hazai művészet javára a sajtóhadiszállás művészeti csoportjában érvényesíthesse” – írta 1917. szeptember 16-án kelt, a Sajtóhadiszállás parancsnokának címzett felterjesztésében a miniszter rendeletére eljáró elnöki osztályfőnök.²⁶ Az előterjesztés sikeres volt: a művész 1918. januárban már a Sajtóhadiszállás állományába tartozott.²⁷ Jövendőbeli feleségének a harctérről 1917. november 19-én írt tábori levelezőlapja, amelyen valamennyi tisztára aláírása szerepelt,²⁸ már valószínűleg a búcsút jelenthette a fronttól és bajtársaitól.

Budapesten várta be a menetparancsot. E szerint 1918. április végén a Sajtóhadiszálláson főhadnagyként szolgáló Zádor István (1882–1963) festő- és grafikusművész, valamint két osztrák festő, Rudolf Böttger (1887–1973)²⁹ és Oskar Laske (1874–1951) társaságában a keleti hadszíntéren lévő császári és királyi 2. hadsereg (1918. májustól új nevével császári és királyi Keleti Hadsereg – Ostarmee) csapatainak³⁰ megszállási területén Odesszát³¹ kellett felkeresnie. Mivel a művész-különítmény mind a négy tagja tiszti rendfokozatot viselt, tiszti szolgálók is velük tartottak, így összesen nyolcan utaztak. 1934-ben megjelent első világháborús visszaemlékezéseiben Zádor István is beszámolt közös útjuk néhány részletéről. A galíciai Tarnopol és Lemberg³² városában már tudtak dolgozni – igaz Lux szobrászként inkább csak a vázlatkönyvébe rajzolgatott.³³ A német megszállás alatt álló Kijevben³⁴ is csak festeni volt lehetőség. Lux a fennmaradt naplójegyzetei szerint sokat rajzolt, akvarelleket is készített.³⁵ Odesszába érve találkozott az ott állomásozó Dunai-hajóhad fekete-tengeri különítményének ide vezényelt hadihajóival,³⁶ amelyek legénysége és tisztikara jelentős hányada magyar volt. Ezt a különítményt 1918. április elején állították fel Wulff Olaf (1877–1955) korvettkapitány parancsnoksága alatt. Az Odesszában állomásozó és onnan járőröző hajó-osztag tagjai a BODROG, KÖRÖS,

²⁴ Hermann – Szanyi 2015. 137. o.

²⁵ A Sajtóhadiszállásról lásd Balla 2005. 141–149. o.

²⁶ Minisztériumi fejlődés papíron, géppel írt levél, olvashatatlan aláírással, 14491/917. eln. iktató számmal (az ÖStA KA Lux Elek 35. számú személyi dossziéjában).

²⁷ Ybl 1941. 122. o.

²⁸ A levelezőlap Lux Elek özvegyének hagyatékából származik, másolata a szerző birtokában.

²⁹ Zádor István 1934-ben megjelent memoárjában (Zádor 1934.) tévesen Karl Böttger néven szerepel az osztrák művész.

³⁰ Szűj – Ravasz 2000. 357. o.

³¹ Odessza: ma Odesza, Ukrajna.

³² Tarnopol: ma Ternopil, Ukrajna; Lemberg: ma Lviv, Ukrajna.

³³ Zádor 1934. 211. o.

³⁴ Kijev: ma Kijv, Ukrajna.

³⁵ Lux visszaemlékezése.

³⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia megszálló tevékenységet ellátó hadihajóiról lásd Wulff 1936.

SZAMOS, BOSNA monitorok, valamint a BARSCH és WELS őrnaszádok voltak.³⁷ A művészeket Odesszában fogadta Wulff Olaf korvettkapitány, akinek Lux elkészítette a portréját,³⁸ sajnos ennek az alkotásnak a hollétéről sincs további adat. Odesszában egyébként Lux Elek szobrászatra alkalmas műtermet kért és kapott, sőt a mintázáshoz szükséges anyagokkal is ellátták.³⁹ Wulff Olaf portréján kívül, elkészítette az Ostarmee parancsnoka, Alfred Krauss (1862–1938) gyalogsági tábornok mellszobrát.⁴⁰ Az a tény, hogy a Monarchia keleti megszálló csapatainak legmagasabb beosztású vezetői ültek modellett neki, tehetségére utal. A tábornoki portrék – az akkori szokásoknak megfelelően – a megörökített személyhez kerültek. Ezek további sorsa jelenleg ismeretlen, de elvben nem kizárt, hogy valahol felbukkan egy ilyen alkotás.

Odesszában egy orosz önkéntes ápolónő fejszobrát is elkészítette.⁴¹ „Sajátos egyesülése valami lebegő gráciának, a tiszteletnek, amely az ápolónő köntösének kijár” – írta később erről az alkotásról Bálint Lajos.⁴² Ez a szobor tehát hazakerült, a *Magyar Művészet* folyóirat egyik száma 1927-ben a címlapon,⁴³ 1928-ban a *Budai Napló* cikk melletti fotóként⁴⁴ közölte fényképét. Lux hagyatékának 1950-ben történt szétzilálódása során vesztett nyoma.

Zádor István visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, hogy 1918. júniusban Lux az osztárak Rudolf Böttger társaságában néhány hetet töltött a Krímben is.⁴⁵ Lux naplójegyzetei és Zádor István visszaemlékezései különösen fontosak. A hazai szakirodalom jelentős része nagyjából 1917-ig tartja számon a Sajtóhadiszállás személyi állományába tartozó magyar nemzetiségű művészeket,⁴⁶ ennek megfelelően Lux Elek, aki csak 1918 elején került ide beosztásra, tényleges feladatot (vezénylést) pedig csak 1918 áprilisában kapott, ezekben nem szerepel. Ludmann Mihály szélesebben merített az első világháborúban a katonai szolgálatot teljesített művészek körének bemutatásakor: 2015-ben megjelent könyvében szerepel Lux Elek rövid szakmai életrajza és néhány háború alatti beosztása.⁴⁷

Lux Elek főhadnagyként szerelt le⁴⁸ 1918. november 1-jén Eperjesen, és hazatért Szepesváraljára.⁴⁹ Szülőhelyét hamarosan cseh és szlovák csapatok szállták meg. Mivel nem akart idegen impérium alatt élni, 1919. augusztus elején végleg Budapesten telepedt le. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola tanára lett.⁵⁰ Több mint két évtizeden át oktatót itt, 1919-től először csak esti előadóként, majd 1927-től kinevezett rendes tanárként.⁵¹ 1922-ben megkapta a rangos Szinyei-jutalmat.⁵² 1924-től a Szinyei Merse Pál

³⁷ Daruka 2014. 91–92. o.

³⁸ Zádor 1934. 222. o.

³⁹ Zádor 1934. 227. o.

⁴⁰ Bálint 1927. 461. o.

⁴¹ Ybl 1941. 122. o.

⁴² Bálint 1927. 461. o.

⁴³ *Magyar Művészet*, 1927. 7. sz. Címlap.

⁴⁴ Lux Elek szobrászművész. *Budai Napló*, 1928. február 12.

⁴⁵ Zádor 1934. 230. o.

⁴⁶ Például: Róka 2014.

⁴⁷ Ludmann 2015. 148–151. o. (Lux pesterzsébeti szobrát – tévesen – soroksári hősi emlékműként említi.)

⁴⁸ Lux Elek. *Magyar Iparművészet*, 1941. 3. sz. 31. o.; *Szablya-Frischauf* 1942.

⁴⁹ Csiffáry 2002. 221. o.

⁵⁰ Az Iparművészeti iskola új tanárai. *Magyar Iparművészet*, 1919. évi összevont szám, 106. o.

⁵¹ Tóth V. 2010.

⁵² *Kontha* 1985. 73. o.

Társaság,⁵³ valamint az Országos Magyar Iparművészeti Társaság és a Benczúr Társaság tagja volt. Dinamikus táncosnő-szobrokkal és kiváló portrékkal tűnt ki,⁵⁴ és komoly közönségsikert vívott ki itthon és külföldön (elsősorban Olaszországban, Angliában és a skandináv országokban). Kisplasztikák mellett porcelángyáaraknak is készített szobormintákat.

A magyar Országgyűlés már az 1917. évi VII. törvénycikkben elrendelte a világháborúban elesett hősök emlékének méltó megőrkítését:

„1. § Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Órizzze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében.

2. § Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.”⁵⁵

Az „örökíti meg” szóösszetétel a jogi nyelvről a hétköznapi beszédre lefordítva annyit jelent: „köteles megőrkíteni”. De nem a törvényi kötelezésen volt a hangsúly. Minden település – a legkisebektől a nagyvárosokig – valóban szívügyének érezte elesett polgárai nevének megőrzését. 1917 és 1944 között nagyjából ezerkétszáz hősi emlékművet emeltek Magyarországon.⁵⁶ Lényegében szinte minden helység állított emléket a Nagy Háborúban elesett hőseinek. A legtöbb emlékművet természetesen a fővárosban avatták. Lux Elek is több jelentős hősi emléket készített.

József királyi herceg (1872–1962) védnökségével, a HEMOSZ és az Országos Iparművészeti Tanács rendezésében 1927 augusztusában kiállítást tartottak a Műcsarnokban a hősi emlékművek pályaterveiről. Lux Elek a kiállításon egy dr. Lechner Jenővel⁵⁷ közösen készített emlékmű-tervvel szerepelt. Erről az alkotásról a következő évben a *Magyar Iparművészet* folyóirat is megemlékezett: „Az ebben a füzetben közölt hadiemléktábla Lux Elekkel közös műve, amely úgy építészeti része érdekessége, lelkes magyaros szelleme, mint a szobrászi részek finomsága miatt megérdemelné, hogy az ország egyik legszebb helyén örökítse meg a magyar hősiességet.”⁵⁸ Az emlékmű-terv fényképét több folyóirat közölte.⁵⁹ Fotója szerepelt az OMF Magyar Építészeti Múzeumában 1990-ben rendezett, Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962) és Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963) építészek munkásságát bemutató tárlaton.⁶⁰

Lux és Lechner közös alkotása nem került kivitelezésre, ugyanakkor érdekesség, hogy a kompozíció központi része – a lovas katona és szoborcsoportja – jelentős hasonlóságot mutat Pásztor János (1885–1945) és Hikisch Rezső (1876–1934) 1929-ben Székesfehérváron a püspöki székesegyház hátsó falán felavatott hősi emlékéhez.⁶¹

⁵³ A Szinyei Társaság díjai. *Pesti Hírlap*, 1924. február 2.

⁵⁴ *Éber* 1935. 60. o.

⁵⁵ CJH 1917. 25. o.

⁵⁶ Kovács 1991. 111., 117. o.

⁵⁷ Munkásságáról lásd *Kismarty-Lechner* 1990.

⁵⁸ (R): Dr. Lechner Jenő munkássága. *Magyar Iparművészet*, 1928. 3–4. sz. 65. o.

⁵⁹ *Képzőművészet*, 1927. 2. sz. 11. o.; *Magyar Iparművészet*, 1928. 3–4. sz. 60. o.

⁶⁰ *Kismarty-Lechner* 1990. 47. sz. 47. o.

⁶¹ *Entz* 2007. 217. o.

1926-ban készítette terrakottából *Gyalogos katona* című kispasztikáját, amely magántulajdonban lévő alkotásként szerepelt az Ernst Múzeumban tartott kiállításon.⁶² Sajnos erről az alkotásról sem fénykép, sem leírás nem maradt fenn. Lehet, hogy a művész egy későbbi emlékmű-tervéhez felhasználta a kompozíciót.

Székesfehérvár városa az 1920-as évek végén monumentális emléket akart állítani az első világháborúban elesett hősöknek. 1926-ban meghívásos pályázatot tartottak, amelyen Pásztor János és Hikisch Rezső ma is látható – korábban említett – alkotása nyert.⁶³ Lux pályaműve második helyezést ért el.⁶⁴

Budapesten számos tanintézet állított első világháborús emléket. Ezek sorában a Fasori Evangélikus Gimnázium 1927-ben Lux Elekkel készíttetett hősi emlékművet,⁶⁵ amelyet a tanintézet első emeleti központi előterében helyeztek el. Központi része háromalakos bronz dombormű, amelyen középen rohamsisakos tiszt mutat előre bal kezével. Jobb kezét a mellébe álló rövidnadrágos diákfú vállán nyugtatja. A háttérben rohamsisakos gyalogos képe látszik. Az alkotás – némileg patetikus hangvételű – üzenete: a katonaként szolgáló tanár harctéri bátorsága lelkesíti a tanuló ifjúságot.

A felépítményen fent jobbra és balra az 1914 és az 1918 évszám, középen felül a koronás magyar címer, kardokkal, alatta a PRO PATRIA felirat látható. Kétoldalt összesen ötvennyolc hősi halált halt egykori tanuló neve olvasható. A dombormű alatt felvett szöveg idézet a Szózatból:

AZ NEM LEHET, HOGY ANNYI SZÍV
HIÁBA ONTA VÉRT...

Az 1929. május 29-én felavatott emlékjel javarészt dr. Szigethy Lajos (1863–1940) nyugalmazott tanár, egyházi író adományából valósult meg,⁶⁶ a hiányzó összeget közadakozásból, volt növendékek gyűjtötték össze.⁶⁷ Az emlékmű fényképét a gimnázium 1926/27. tanévi értesítője közölte a belső címlap után.⁶⁸ Szerencsére az épületen belül elkerülte az 1945 utáni szoboreltávolításokat, ma is teljes épségben, eredeti helyén áll.⁶⁹

A fasori gimnázium emlékművén látható háromalakos pasztika került 1940-ben a II. kerület Jurányi utca 30. szám alatti iskola Görgey Artúr (ma Varsányi Irén) utcai falára. Lux Elek lakása a közelben, a Görgey Artúr utca 10-ben volt.⁷⁰ Talán a helyi közelségből eredő, valószínűsíthető ismeretség eredményezte, hogy a másodpéldányt 1940-ben a közeli iskolának adta. Ez a mű elpusztult 1944–45-ben.⁷¹

1927-ben az erőd védelmében részt vett tisztek elhatározták, hogy Przemysl⁷² hős védőinek emlékművet emelnek Budapesten. Szoborbizottság alakult, amely azzal a kikö-

⁶² Ernst 1928. 14. o., 151. sz.

⁶³ Látogatás egy művésznél és két szobornál. *Pesti Napló*, 1928. december 25.

⁶⁴ *Gyöngyösi* 1932. 14. o.

⁶⁵ *Evangélikusok Lapja*, 1927. szeptember 4.

⁶⁶ *Bánkúti* 1940. 141. o.; Évkönyv 1940. 5–6. o.

⁶⁷ *Értesítő* 1927. 26. o.

⁶⁸ *Értesítő* 1927. 2. o.

⁶⁹ *Zomboryné* 2000. 38–39. o.

⁷⁰ *Szombathy* 1938. 64. o.

⁷¹ *Rajna* 1989. 120. o., 1363/1. sz.

⁷² Przemysl ma Lengyelországban található.

téssel írta ki a pályázatot, hogy csak hadviselt művész pályázhat.⁷³ Tizennyolc művész vett részt, és a beküldött anyag a korabeli sajtó tudósítása szerint a szokott változatosságot mutatta: „birkózó oroszántól a szuronyos honvédig, a koronás bástyafoktól a turulmadárig, vagy koszorús Hungáriáig”.⁷⁴ Lux is pályázott, de műve nem került be a szűkebb pályázatra meghívott hat művész közé.⁷⁵ Végül Szödy Szilárd szobra nyert, ma is az ő – sikerültnek mondható – alkotása áll a Margit híd budai hídfőjénél.⁷⁶ Lux Elek hagyatékában fennmaradt egy fénykép a saját pályaművéről. Erről az alkotásról a sajtó is adott rövid leírást: „liliomos kiképzésű oszlopot mintázott, alatta egészen mereven ülő vitézzel”.⁷⁷ Lux műve egyébként a két világháború közötti emlékművek átlagos szintjét meghaladó, jó színvonalú alkotás volt.

1929-ben a Szegedi Ügyvédi Kamara kívánt hősi emlékművet állítani a Nagy Háborúban elesett ügyvéd kollégáknak. A plasztika elkészítésére Lux Elek, az építészeti rész tervezésére pedig a neves műépítész, a szegedi születésű Szivessy Tibor (1884–1963) kapott megbízást.⁷⁸ A hősi emléket az 1929. június 29-én Szegeden tartott országos ügyvéd-kongresszuson avatták fel.⁷⁹ A kamara régi székháza a Tisza-parton, a Stefánia sétányon volt, az épület DISZ-, majd KISZ-székház lett, végül a Magyar Televízió és a Magyar Rádió helyi stúdiója működött benne, ezek megszűnése óta zárva van.⁸⁰ Az emlékjelet 1945 után lebonthatták vagy elfalazhatták. A Szeged szobrait és domborműveit (a lebontott alkotásokat is) a teljesség igényével feldolgozó kötetben⁸¹ nem szerepel az alkotás. Az emléktábla szövegét 2000-ben a Szegedi Ügyvédi Kamara Gutenberg utca 4. szám alatti épületében új márványtáblára felvéve ismét felállították.⁸² Az elesett hősök neve így ismét megőrkítést nyert, az 1929-ben felállított Lux és Szivessy alkotta emlékjelet talán a korábbi kamarai székház fala rejti. Talán egyszer előkerül ez is.

Szivessyvel egyébként Szeged után is megmaradt a munkakapcsolata Luxnak. A pest-szenterzsébeti hősi emlékműre 1930-ban meghirdetett pályázatra beadott szobor-tervhez Szivessy készítette az építészeti terveket.⁸³ (Ezen kiemelkedő fontosságú alkotása a későbbiekben kerül részletes ismertetésre.)

A Nagy Háború után emlékművet emeltek az egyes települések (ezekből volt a legtöbb). A fővárosban a nagy cégek (MÁV, BSZKRT, Magyar Királyi Posta) mellett természetesen emlékművet kaptak egyes alakulatok, sőt egész haderő-, fegyver- és csapatnevek is. Így lett emlékműve a magyar fővárosban a haditengerészeknek, a lovastüzéreknek, a gépkocsizóknak, a műszaki katonáknak, a híradóknak, a katonaorvosoknak, a kerékpárosoknak.⁸⁴ A fegyveres testületnek számító Csendőrség és a Pénzügyőrség ugyancsak megemlékezett hősi halottairól. Ezeken kívül oktatási intézmények, kórházak, különböző

⁷³ Liber 1934. 419–420. o.

⁷⁴ (-io): A Przemysl Emlékmű pályázatainak kiállítása. *Pesti Napló*, 1930. március 7.

⁷⁵ *Prohászka – Ravasz* 2007. 72. o.

⁷⁶ Liber 1934. 420. o.

⁷⁷ (Kézdi): Przemysl budapesti emléke. Szoborpályázat. *Pesti Hírlap*, 1930. március 7.

⁷⁸ Hősi emlék. *Magyarság*, 1929. május 7.

⁷⁹ Az ügyvédek a forgalmi és kereseti adó leszállítását sürgették a szegedi vándorgyűlésen. *Magyarság*, 1929. június 29.; Az ügyvédek vándorgyűlése Szegeden. *Pesti Hírlap*, 1929. június 29.

⁸⁰ Ujszászi Róbert közlése a szerzővel 2018-ban.

⁸¹ Tóth A. 1993.

⁸² Ujszászi Róbert közlése a szerzővel 2018-ban.

⁸³ *Bogyirka* 2000. 163–164. o.

⁸⁴ A budapesti köztéri emlékművekről lásd Liber 1934.; Medvey 1939.

szakmai szervezetek (jogászok, mérnökök) is állítottak emlékjelet hősi halott kollégáiknak, tanítványaiknak.

1929–30 körül készíthette az Országos Kaszinó hősi emlékművének tervét. A szobor fényképe fennmaradt a hagyatékában. Hungária ülő alakja, kissé előrehajtott fején a magyar Szent Koronával. A nőalak maga előtt babérkoszorúval ékesített kardot tart. A nyugalmat és méltóságot sugárzó agyagminta nem vázlat, hanem teljesen kidolgozott mű. A kartonpapírra ragasztott eredeti fénykép fölött a művész saját kezű írásával: *Az Országos Kaszinó részére készített Hősök emlékszobor terve.*⁸⁵ Végül nem Lux alkotása, hanem Zala György kétalakos kompozíciója került az Országos Kaszinóba (1945 után eltávolították, 1993 óta az újpesti tanoda téren áll.⁸⁶)

1933. június 24-én a budapesti Vas utcai Gróf Széchenyi István Felsőkereskedelmi Iskola (ma BGSZC Széchenyi István Kereskedelmi Szakgimnáziuma) első világháborúban elesett növendékeinek emlékművét József királyi herceg avatta fel.⁸⁷ A Lajta Béla (1875–1920) tervezte, 1913-ra felépült oktatási intézményben a bejáratától balra lévő falon elhelyezett emlékművön a Lux Elek mintázta dombormű látható. A relief fiatal, féltérden álló fiút ábrázol, amint két kezével a magasba tartja babérkoszorúval ékesített kardját. Lábán csizmát visel, dolmányának hátoldalán magyaros minta. A relief alatt huszonnégy hősi halált halt diák neve szerepel a táblán. Alul külön táblán a szöveg:

PRO PATRIA 1914 – 1918

HŐSI HALOTTAINAK EMLÉKÉRE EMELTE BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS
KÖZSÉGI VAS-UTCAI GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN FELSŐKERESKEDELMI
FIÚISKOLA ÖNKÉPZŐKÖRE, GYORSIRÓKÖRE
ÉS SEGÉLYZŐ EGYESÜLETE, 1932.

Fent még egy további emléktábla:

SZENT HIVATÁSTOK ISKOLAPADTÓL HŐSI RAJOKBA KÜZDENI VITT EL.
KARDOTOK ÉLE VÉDTE HAZÁNKAT, TISZTA SZIVETEK VÉRZETT
TÁVOLI TÁJON

LELKETEK SZÁRNYALT ÉGI MAGASBA, GLÓRIÁS VÉRTANUK BÜSZKE
FIÚK! NEVETEK ÉLJEN ÖRÖK IDŐKIG! JUTALMATOK: E KÖBEN A HÁLA.

Ennek a felső emléktáblának a tetejét Budapest Székesfőváros címere díszíti. Az emlékjel szerencsére eredeti épségben, ma is a helyén áll. A helyszínen megtekintve a meglehetősen árnyékos helyen lévő – egyébként impozáns méretű – emlékművet, annyi megállapítható, hogy a kompozíció plasztikája kevesebb szöveges emléktáblával talán hatásosabban érvényesülne.

A Vas utcai iskolában lévő dombormű másodpéldánya Debrecenben, a Péterfia utca 45. szám alatti egyemeletes lakóházban található. Az épület a 20. század elején létesült, tiszti szállónak használták. Egykor a Péterfia laktanya tisztjei szállása volt, ma civil lakó-

⁸⁵ Másolata a szerző birtokában.

⁸⁶ *Szatmári* 2014.

⁸⁷ *Pesti Hírlap*, 1933. június 25.

ház. A lépcsőházban lévő alkotást a falakkal együtt fehér színűre lefestették.⁸⁸ Érdekes módon a plasztikai részletek itt jobban érzékelhetők, mint a Vas utcai iskola félhomályos előterében.

A fővárosi háborús emlékművek sorában jelentős monumentum volt a Műszaki hősi emlékmű, amelynek pályázatára 1933-ban hetven terv érkezett.⁸⁹ Lux is készített mintát, kifejezetten magas színvonalút, de nem az ő pályaműve nyert. Ugyanakkor a bíráló bizottság által 200 pengővel megvételre ajánlott nyolc pályamű között volt Lux alkotása is.⁹⁰ (A Márton Ferenc [1884–1940] és Siklódy Lőrinc [1876–1945] szerzőpáros nyertes alkotását 1939 után állították fel az újlipótvárosi Szent István parkban, 1944–45-ben elpusztult.⁹¹) Lux pályaműve azonban nem vett teljesen kárba: néhány évvel később, a pestszenterzsébeti emlékműnél használta fel a plasztikai elképzelését – alapvetően módosított építészeti háttérrel.

A kerékpáros csapatnem már az első világháború előtt létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia hadrendjében. A táborig vadászszázaljakból egy önálló kerékpáros zászlóaljat szerveztek, de a Nagy Háború alatt a magyar királyi Honvédségben is alakítottak kerékpáros századokat.⁹² A kerékpáros hősi halottak emlékművét 1937. október 3-án avatták fel⁹³ a Hadimúzeum közelében álló Helyőrségi (korábbi nevén Mária Magdolna, később Kapisztrán) templomban.⁹⁴ A vitéz Rapaich Richárd (1881–1973) lovassági tábornok, a magyar királyi Honvédség főparancsnok-helyettes részvétele mellett tartott ceremónián Folba János (1880–1967) táborig főesperes celebrált szentmisét.⁹⁵ Az ünnepi beszédet vitéz Schönerer Odilo (1877–1958) nyugállományú altábornagy mondta, aki 1914. augusztustól 1917. december elejéig századosként a táborig vadászszázadokból álló kerékpáros zászlóalj parancsnoka volt.⁹⁶ A bronz emléktábláról Lux hagyatékában fennmaradt az eredeti fénykép, amelyet a *Képes Pesti Hírlap* is közölt.⁹⁷ A bronz dombormű alakzatban álló kerékpáros egységet ábrázol, az előtérben kürtjét fújó kerékpáros katonával. A mészkőből faragott keret alsó részén, kétoldalt az 1914 és az 1918 évszám olvasható. A dombormű alatt a posztamensen lévő kétsoros felirat:

A VILÁGHÁBORÚBAN HŐSI HALÁLT HALT
KERÉKPÁROS BAJTÁRSOK EMLÉKÉNEK.

Az avatóünnepséget követően a kerékpáros zászlóalj díszmenetben vonult el Rapaics Richárd lovassági tábornok előtt.⁹⁸

⁸⁸ https://www.kozterkep.hu/~25563/Peterfia_utcai_egykori_honved_tiszti_szallo_dombormuve_Debrecen.html/photos/207522 (A letöltés időpontja: 2018. szeptember 8.)

⁸⁹ Eldölt a műszaki emlékmű-pályázat. *Pesti Napló*, 1933. december 12.

⁹⁰ A katonai műszaki csapatok emlékműpályázatának díjnyertesei. *Pesti Hírlap*, 1933. december 12.; A Műszaki emlékmű. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye*, 1933. 51–52. sz. 291. o.

⁹¹ *Rajna* 1989. 417. o.

⁹² *Babucs* 2005. 197. o.

⁹³ Leleplezték a kerékpáros katonák emléktábláját. *Pesti Hírlap*, 1937. október 5.

⁹⁴ A templomról lásd: *Szebeni – Végh* 2002. (A tanulmány felsorolja a templomban egykor elhelyezett hősi emlékeket, de a kerékpárosokét nem említi.)

⁹⁵ *Magyar Országos Tudósító*, 1937. október 4. 226. sz.; *Sallay* 2018. 186. o.

⁹⁶ *Németh* 1940. 72. o.; *Prohászka* 2017. 578–579. o.

⁹⁷ *Képes Pesti Hírlap*, 1937. október 5. 2. o.

⁹⁸ Leleplezték a kerékpáros katonák emlékművét. *Az Est*, 1937. október 5.

A Helyőrségi templom a budai Vár 1944–45-ös ostromakor súlyos, de helyreállítható sérüléseket szenvedett. Újjáépítés helyett azonban a Magdolna torony, az előcsarnok, az északi és a déli kápolna kivételével 1952-ben lebontották.⁹⁹ Az épületben található hősi emléktáblák további sorsa ismeretlen, minden valószínűség szerint elpusztultak.

Kevésbé ismert, hogy a művész az 1930-as évek második felében megmintázta vitéz Kiss János (1883–1944) tábornok mellszobrát, amelyet ma a Magyar Nemzeti Galéria őriz.¹⁰⁰ Az első világháborúban többször súlyosan megsebesült tisztet hősiesség helytállásáért – többek között – a Lipót Rend lovagkeresztjével és a Tiszti Arany Vitézségi Éremmel tüntették ki. Az 53,7 centiméter magas portrén egy tábornoki csillagot visel. Ebből azonosítani lehet, hogy a bronzból öntött mellszobor Kiss János tábornoki kinevezése (1936. május 1.) után és altábornagyi kinevezése (1938. november 1.) előtt¹⁰¹ készült. Luxnak ezen az alkotásán is látszik milyen kiváló portréista volt. Egyenruhájának részletei, kitüntetése – ellentétben a két világháború közötti hasonló művek aprólékosan részletező historizáló, neobarokk manírjaival – csak jelzésszerűen látszanak. A karakteres alkotás határozott vonalakkal, ugyanakkor finom eleganciával emberközeli hiteles portré a tábornokról. A szobor azért is megérdemli a megkülönböztetett figyelmet, mert az 1944. december 8-án mártírhalált halt Kiss János altábornagyról kevés hiteles szobor-portré készült.

Pestszenterzsébeten¹⁰² már 1924-ben tervezték egy első világháborús hősi emlék létesítését. Az erre alakult szoborbizottság azonban csak 1930-ban tartotta első ülését. Nyilvános pályázatot hirdettek a Szent Erzsébet téren felállítani tervezett emlékműre, 1930. július 31-ei határidővel.¹⁰³ A pályázatra ötvenhárom pályázó hetven pályaművet adott be. Ezek mindegyikét kiállították, hogy a helyi lakosság megtekinthesse. A vélemények – ahogy az ilyen esetben általában lenni szokott – erősen megoszlottak. Ezért újabb, szűkebb körű pályázatot írtak ki, amelyen 1939. februárban Lux Elek és Szivessy Tibor pályaműve nyert,¹⁰⁴ így ők kaptak megbízást a kivitelezésre,¹⁰⁵ a helyszín azonban már a Hősök (ma Emlékezés) tere volt. A helyi sajtó 1939 tavaszán már az emlékmű nagy tömege miatti beton-alapozásról számolt be.¹⁰⁶ Ugyanez a cikk még más jellegű domborművekről írt, mint amelyek felkerültek az emlékműre. A pestszenterzsébeti Hősök terén felállított hősi emlékművet hivatalosan 1940. október 6-án avatták fel.¹⁰⁷

Az emlékmű méretei impozánsak voltak: a bronzszobor magassága 2,2 méter, a mészkő talapzat magassága 4,3 méter, a domborműves fal 16 méter széles és 2,3 méter magas.¹⁰⁸ A hatalmas bronz alakot Krausz Ferenc budapesti ércöntődjében öntötték. A talapzatba keresztet véstek, ez alá a pedig a következő, pátoszméltos felirat került:

⁹⁹ Horler 1955. 370–379. o.

¹⁰⁰ MNG ltsz.: 8720.

¹⁰¹ Szakály 1984. 387. o.

¹⁰² Pestszenterzsébet ekkor önálló település volt. 1950. január 1-től Pesterzsébet és Soroksár Budapest XX. kerülete. 1994-től – Soroksár önálló, XXIII. kerületté alakulásával – a XX. kerületet csak Pesterzsébet alkotja.

¹⁰³ Pályázat hősök emlékművére. *Magyarország*, 1930. június 8.

¹⁰⁴ *Vállalkozók Lapja*, 1939. február 16.

¹⁰⁵ *Bogyirka* 2000. 163–164. o.

¹⁰⁶ Egy délelőtt Lux Eleknél. *Pestszenterzsébet*, 1939. július 22.

¹⁰⁷ Felavatták Pesterzsébet hősi emlékét. *Pest*, 1940. október 7.

¹⁰⁸ *Gádor* 1955. 40. o.

†
PRO PATRIA
1914 – 1918.

A két, 16-16 méter hosszú domborműves fal menetelő katonákat ábrázolt. Bal oldalon összesen nyolc, párban, egymás mellett haladó, rohamsisakos katona látható, előre szegezett szuronyos puskával. A jobb oldalon ugyanennyi katona domborműve, csak vállon hordott puskával. Lux Elek hagyatékában fennmaradt egy füzet a művész ceruzarajz-vázlatával a pestszenterzsébeti emlékmű domborművének vonuló katonáiról. Ugyancsak Lux hagyatékában található egy fénykép a baloldali katona-párok egyikéről. Pátoszmentes, remek plasztikai ábrázolás – érezhető, hogy aki készítette, maga is volt katona. (A menetelő katonák úgy tűnik, kedveltek lehetnek az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején. Hasonló megoldás volt látható az egykori császári és királyi 12. gyalogezred Pátzay Pál [1896–1979] által 1938-ban készített, 1941-ben felavatott, majd 1945-ben lebontott észak-komáromi,¹⁰⁹ illetve Kisfaludi Strobl Zsigmond [1884–1975] a volt császári és királyi 38. [Mollináry] gyalogezred 1943-ban felavatott kecskeméti¹¹⁰ emlékművén.)

Elmondható, hogy Pestszenterzsébet modern felfogású, mind építészeti, mind plasztikai megjelenésében különleges, a korszak hősi emlékműveinek színvonalát messze meghaladó monumentummal gazdagodott. „Ez a hősi emlékmű nem a háborus öldöklést, hanem a nemes áldozatkészséget hangsúlyozza, amely életét adja hazájáért. Nem a testi, hanem a lelki erőt emeli ki, menetelő katonáinak szelíd arcélén, fegyelmezett mozgásán, a kőfal stílszerű domborművén az elszántság tükröződik vissza” – méltatta az alkotást a neves szakíró, Ybl Ervin.¹¹¹

Lux alkotását 1945 után – sok más emlékjellel együtt – utolérték a politikai változások, amelynek során – főleg a nagyvárosokban – minden indok nélkül, jó néhány első világháborús emlékművet elmozdítottak, lebontottak.¹¹² A pestszenterzsébeti hősi emlékmű is erre a sorsra jutott. Van olyan kiadvány, amely szerint 1946 után ennek a helyén létesült a szovjet emlékmű,¹¹³ de ez nem helyes adat. Egy 1955-ben kiadott szakkönyv szerint még biztosan a helyén állt.¹¹⁴ A Pesterzsébetről szóló helytörténeti kiadványok egyike az emlékmű 1957-es állapotát rögzítő fotót közöl.¹¹⁵ Ezen látszik, hogy Lux alkotása szinte teljesen ép, mindössze a jobb oldali dombormű-sort érte gépfegyver-sorozat a katonák térdmagasságában, továbbá egy burkolólap hiányzik. Az emlékmű lebontására tehát 1957 után kerülhetett sor – minden ésszerű műszaki vagy esztétikai indok nélkül.

A főalakot egyes források szerint 1963-ban,¹¹⁶ mások szerint 1966-ban¹¹⁷ állították fel új helyszínen, a Lehel (1992 óta újra Magyarok Nagyasszonya) téren. Ma is itt, a római katolikus templom közelében áll, az eredetinel alacsonyabb talapzaton. Örvendetes, hogy a kerületi önkormányzat 2014-ben szépen felújította az emlékművet. A talapzat azon-

¹⁰⁹ *Bálint* 2017. 150–153. o.

¹¹⁰ Fényképét közli: *Ludmann* 2015. 187. o.

¹¹¹ *Ybl* 1941. 124–125. o.

¹¹² *Kovács* 1991. 119–120. o.

¹¹³ *Nagy* 2000. 63. o.

¹¹⁴ *Gábor* 1955. 40. o.

¹¹⁵ *Bogyirka* 2000. 164. o.

¹¹⁶ *Nagy* 2000. 63–64. o.; *Pesterzsébet*, 2012. 166. o.

¹¹⁷ *Szőllőssy – Szilágyi – Hadházy* 1987. 167. o., 402. sz.; *Tóth V.* 2001.

ban megmaradt az eredetinel alacsonyabb állapotában. Homlokzati részén a kereszt alatt frissen felvésett felirat: PRO PÁTRIA (sic!). Kétoldalt különleges megoldásként egy-egy paravánszerű falsík áll, amely szemből nézve sokat visszaidéz az emlékmű egykori építészeti megjelenéséből. Oldalról és hátulról azonban kissé furcsa hatást nyújt az építmény. Elméletileg nem lenne lehetetlen az eredeti, domborművekkel díszített oldalfalak helyreállítását sem...

Az emlékmű központi alakja, *Kardfelajánló* címmel, már 1940 körül, kisplasztikában is megjelent. Egy bronzba öntött példány magántulajdonban található.¹¹⁸ Feltehetőleg több kisplasztikai példány készült, ezek hollétéről azonban nincs adat. (A Hadtörténeti Múzeum és a bécsi Heeresgeschichtliches Museum képzőművészeti gyűjteménye sajnos nem őríz alkotást Lux Elektől.)

Lux többször panaszkodott, hogy anyagi kényszer miatt csak kisplasztikákat, esetleg portrékat készít, míg a Nagy Háború előtt, Brüsszelben mindig nagy szobrokon dolgozhatott. A művésznek nagyplasztikában az 1930-as évek közepére érett be az a modern felfogást tükröző, erőteljes stílusa, amely leginkább a világhírű horvát mester, Ivan Meštrović (1883–1962) alkotásaihoz állt legközelebb. Ezt az erőteljes nagyplasztikát olyan kiváló köztéri alkotások példázzák, mint Wathay Ferenc várkapitány kétszeres életnagyságú remek ülő bronzalakja Székesfehérváron,¹¹⁹ vagy Luther Márton budapesti szobra.¹²⁰ Ennek a monumentális, erőteljes stílusnak a szakmai csúcspontja a pesterzsébeti Kardfelajánló-szobor. Korai halála megakadályozta Lux Eleket, hogy további nagyformátumú alkotások készítésével művészi pályáját kiteljesítse.

Ötvennyolc évesen, 1941. február 26-án hunyt el Budapesten. Hamvait a Kerepesi úti temetőben a főváros által adományozott díszsírhelyen helyezték örök nyugalomra. Sírját – amely 2004-től a Nemzeti Sirkert része – saját alkotása díszíti.¹²¹

1951-ben Lux Elek özvegyét és a vele élő családtagokat kitelepítették Bodrogkisfaludra. A művészi hagyatékból több alkotás és dokumentum segítő ismerősök révén fennmaradt, de az életmű jelentős részét széthordták, elkallódtak.¹²²

Lux Elek korai első világháborús emlékművei a korszak átlagos színvonalát jelentősen meghaladó művészi alkotások. Pesterzsébeti szobra, a Kardfelajánló pedig az élvonalba tartozók közé sorolható ebben a műfajban. Első világháborús katonai szolgálata és a két világháború között készített hősi emlékei megérdemlik a kiemelt figyelmet, mind a magyar hadtörténet, mind a hazai művészettörténet számára.

¹¹⁸ Bierbrunner Annelie közlése a szerzővel 2018-ban.

¹¹⁹ *Entz* 2009. 260. o.

¹²⁰ A négy méter magas Luther-szobor kőbe faragása elkészült, de csak 1983-ban került felállításra XIV. kerületben az Evangélikus Teológiai Akadémia (ma Evangélikus Hittudományi Egyetem) kertjében.

¹²¹ *Tóth V.* 1993. 465. o.

¹²² Bierbrunner Annelie közlése a szerzővel 2018-ban.

*Lux Elek katonai egyenruhában
(archív)*

*Ápolónő portréja 1918-ból
(archív)*

Az Országos Kaszinó hősi emlékművének terve

*A Vas utcai Felsőkereskedelmi Fiúiskola hősi emlékműve
(archív)*

A Fasori Evangélikus Főgimnázium hősi emlékműve
(a szerző felvétele)

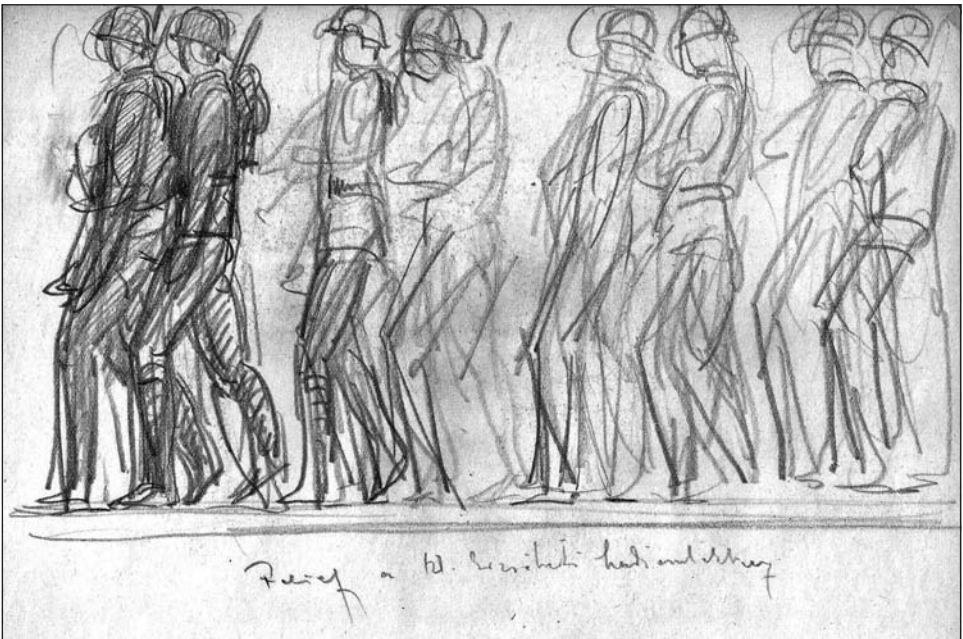
*A Kerékpáros hősi emlék avatása a Helyőrségi templomban
(archív)*

*Lux Elek pályaműve a Műszaki csapatok hősi emlékművére
(archív)*

*A pezszerzsébeti hősi emlékmű eredeti állapotában
(archív)*

*Lux Elek ceruzarajza a pezszerzsébeti hősi emlék tervezett domborművéhez
(a szerző felvétele)*

*A bal oldali oldalfal egyik
domborművének nagymintája
(archív)*

*Katonai tiszteletadás
a pestszenterzsébeti hősi emlékműnél
(archív – FORTEPAN)*

*A pestszenterzsébeti emlékmű mai képe
(a szerző felvétele)*

BIBLIOGRÁFIA

- Babucs* 2005. *Babucs Zoltán*: A magyar kerékpáros csapatnem. In: ...és újfent hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2005. 197–200. o.
- Bálint* 1927. *Bálint Lajos*: Lux Elek. *Magyar Művészet*, 1927. 7. sz. 453–463. o.
- Bálint* 2017. *Bálint Ferenc*: Elfeledett komáromi háborús emlékművek. In: Mérföldkövek – Miľniki 2015–2017. Szerk. *Csuthy András* – *Vanya Péter*. Komárom, 2017. 148–157. o.
- Balla* 2005. *Balla Tibor*: Az Osztrák–Magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2005) 1–2. sz. 141–149. o.
- Bánkúti* 1940. *Bánkúti Dezső*: Dr. Szigethy Lajos. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 1940. 6. sz. 141–142. o.
- Bogyirka* 2000. Pesterzsébet története. Szerk. *Bogyirka Emil*. Budapest, 2000.
- CJH 1917. Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici 1917. évi törvény-cikkek. Budapest, 1918.
- Csiffáry* 2002. Születtem. Magyar képzőművészek önéletrajzai. Szerk. *Csiffáry Gabriella*. 2002. 220–221. o.
- Daruka* 2014. *Dr. Daruka Róbert*: A magyar hadihajózás helyzete az I. világháborúban. *Műszaki Katonai Közöny*, 2014. 4. sz. 81–92. o.
- Éber* 1935. Művészeti Lexikon. Szerk. *Éber László*. Budapest, 1935. II. k.
- Entz* 2009. *Entz Géza Antal*: Székesfehérvár. Budapest, 2009.
- Ernst 1928. Csók István és Márffy Ödön festőművészek és Lux Elek szobrászművész kiállítása. Katalógus. Ernst Múzeum, Budapest, 1928. 13–16. o.
- Értesítő 1927. A Budapesti Ág. Hitv. Ev. Főgimnázium értesítője az 1926/27 iskolai évről. Közzéteszi dr. Hittrich Ödön. Budapest, 1927.
- Évkönyv 1940. A Budapesti Evangélikus Főgimnázium évkönyve 1939/40. Közzéteszi dr. Koch István. Budapest, 1940.
- Gádor* 1955. Budapest szobrai. Szerk. *Gádor Endre*. Budapest, 1955.
- Gyarmati – Palasik* 2018. Honukban otthontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből. Szerk. *Gyarmati György* és *Palasik Mária* Budapest, 2018.
- Gyöngyösi* 1932. *Gy. N. [Gyöngyösi Nándor]*: Magyar mesterek. Lux Elek. *Képzőművészet*, 6. (1932) 46. sz. 13–15. o.
- Hermann – Szanyi* 2015. *Hermann Attila – Szanyi Miklós*: „Csak előre, édes fiam...” A magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban. Budapest, 2015.
- Horler* 1955. *Horler Miklós*: Budapest műemlékei I. k. Budapest, 1955.

- Kismarty-Lechner* 1990. *Kismarty-Lechner Jenő és Kismarty-Lechner Loránd. Katalógus. Budapest, 1990. 9–72. o.*
- Kontha* 1985. *A magyar művészet története 1919–1945. Szerk. Kontha Sándor. Budapest, 1985.*
- Kovács* 1991. *Kovács Ákos: "Emeljünk emléket hőseinknek!" Az első világháborús monumentumok eseménytörténete. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Budapest, 1991. 104–124. o.*
- Liber* 1934. *Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest, 1934.*
- Ludmann* 2015. *Ludmann Mihály: Művészek a háborúban 1914–1918. Budapest, 2015. 148–151. o.*
- Lux* visszaemlékezése *Lux Elek* füzetbe, kézzel írt visszaemlékezése. (Tördékes, másolat, a szerző birtokában.)
- Medvey* 1939. *Medvey Lajos: Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez. Budapest, 1939.*
- Németh* 1940. *Németh Lajos: Aranylapok az egykori magyar tábori vadászzászlóaljok történetéből. Budapest, 1940.*
- Nagy* 2000. *Nagy Ödön: Pesterzsébet XX. kerület. Budapest, 2000.*
- Pesterzsébet* 2012. *Pesterzsébet értékalapú koncepciója. Budapest, 2012.*
- Prohászka – Ravasz* 2007. *Prohászka László – Dr. Ravasz István: Újjászületett hagyomány – emlékezés a Prsemyśl-szobornál. In: Emlékek a Hadak útja mentén II. k. Szerk. dr. Ravasz István. Budapest, 2007. 72–75. o.*
- Prohászka* 2017. *Prohászka László: A magyar tábori vadász zászlóaljok első világháborús hősi emlékjelei. Hadtörténelmi Közlemények, 2017. 2. sz. 573–600. o.*
- Rajna* 1989. *Rajna György: Budapest köztéri szobrainak katalógusa. Budapest, 1989.*
- Róka* 2014. *Róka Enikő: Művészek a háborúban. In: Művészet és művészek az első világháborúban. Szerk. Róka Enikő – Szűcs György. Balatonfüred, 2014. 58–66. o.*
- Sallay* 2010. *Sallay Gergely Pál: Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Budapest, 2010.*
- Sallay* 2018. *Sallay Gergely Pál: „Egy-egy darab történelem, magyar hagyomány”. A Hadimúzeum és a Helyőrségi templom első világháborús emléktáblái. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője különszám. Szerk. Závodi Szilvia. Budapest, 2018. 147–195. o.*
- Szablya-Frischauf* 1942. *Az O. M. Kir. Iparművészeti Iskola évkönyve 1880–1941. Szerk. Szablya-Frischauf Ferenc. Budapest, 1942. 25. o.*
- Szatmári* 2014. *Szatmári Gizella: Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete. Zalaegerszeg, 2014. 129. o.*

- Szakály* 1984. *Szakály Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1945) hadseregének felső vezetése. Hadtörténelmi Közlemények, 31. (1984) 2. sz. 354–392. o.*
- Szebeni – Végh* 2002. *Szebeni Andrea – Végh András A budavári volt Helyőrségi templom. Budapest Régiségei, XXXV. (2002) 427–459. o.*
- Szijj – Ravasz* 2000. *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán, szerk. Ravasz István. Budapest, 2000.*
- Szombathy* 1938. *Budapesti háztulajdonosok címtára (név- és lakjegyzéke) 1938/1939. Szerk. Szombathy Kálmán. Budapest, 1938.*
- Szöllőssy – Szilágyi – Hadházy* 1987. *Szöllőssy Ágnes – Szilágyi András – Hadházy Levente: Budapest köztéri szobrai 1692–1945. Budapest, 1987.*
- Tóth A.* 1993. *Tóth Attila: Szeged szobrai és muráliái. Szeged, 1993.*
- Tóth V.* 1993. *Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető, II. rész. Budapesti Negyed, 1999. 3. sz.*
- Tóth V.* 2001. *Tóth Vilmos: A Luther-emlékmű mestere. Lux Elek. Népszabadság, 2001. február 26.*
- Ybl* 1941. *Ybl Ervin: Lux Elek. Szépművészet, 2. (1941) 5. sz. 122–125. o.*
- Wulff* 1936. *Wulff Olaf: Az osztrák–magyar dunai hajóhad az első világháborúban 1914–1918. Budapest, [1936]. 119–135. o.*
- Zádor* 1934. *Zádor István: Egy hadifestő emlékei 1914–1918. Budapest, [1934.]*
- Zomboryné* 2000. *Zomboryné Bazsó Rozália: A pesti evangélikus oktatás krónikája 1798–1823–1998. Budapest, 2000.*

RÖVIDÍTÉSEK

AKVI	Tiszti személyügyi anyagok
BGSZC	Budapesti Gazdasági Szakképzési Centrum, Budapest
HM HIM HL	HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
HM	Honvédelmi Minisztérium, Budapest
MNG	Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest (1992-ben megszűnt)
ÖStA KA	Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

László Prohászka

STAUES OF ELEK LUX CONNECTED TO WORLD WAR I

(Abstract)

Elek Lux (1883–1941) was a figure of 20th century Hungarian sculpture who has become less known by today. During his studies at first he attended Höltzl's altar-building professional school at Bardejov, then he became the disciple of Lajos Mátrai at the Royal Hungarian School of Applied Arts. Then he was the disciple of the Akademie der Schöne Künste in Munich in 1906, and he also studied at the Academie Royal des Beux Arts et École Décorative at Brussels for three years, where he was taught by Paul Du Bois, Victor Rousseau and Charles van der Strappen. After his return, in 1912 he opened his own studio in Budapest.

Based on contemporary documents, archival records and the fragment of his legacy it was possible to retrace the military service of the artist in World War I. After ten months of service at the Eastern front, Lux was awarded with the Bronze Military Medal (Signum Laudis) With Swords in 1918. From January 1918 he served as a press officer. In the end of April 1918, accompanied by three painters, the Hungarian István Zádor who served as a first lieutenant, and the Austrian Oskar Laske and Rudolf Böttger, Lux had to reach Odessa through Kiev, in the occupation zone of the troops of the Royal and Imperial Army 2 (from 16th May 1918 called Royal and Imperial Eastern Army – Ostarmee). The research paper introduces the artworks of the sculptor made in Odessa (for example, the busts of lieutenant commander Wull Olaf and infantry general Alfred Krauss, and the portrait of a nurse).

After World War I, between 1920 and 1940 Lux created several heroic relics Budapest, for the Vas Utca Male Commercial High School and the Evangelical High School, and he also formed a monument for the Hungarian Bar Association in Szeged. In the then independent settlement, Pesterzsébet (which is today district 20 of Budapest) he also made a grandiose monument of war heroes with the contribution of architect Tibor Szivessy. The article introduces these artworks in detail, and also outlines the plans which Lux handed in to different war monument applications. The bust of general János Kiss made by him after 1936 proves what an excellent portrait-maker he was.

The article, based on the fragmentary legacy of the artist and a considerable amount of footnotes, deals with the career of the artist from the aspects of both art history and military history, by which it becomes possible to understand the statues connected to World War I made by Elek Lux.

László Prohászka

PLASTISCHE WERKE VON ELEK LUX IM ZUSAMMENHANG MIT DEM ERSTEN
WELTKRIEG

(Resümee)

Elek Lux (1883–1941) ist eine heute nur mehr wenig bekannte Persönlichkeit der ungarischen Bildhauerei des 20. Jahrhunderts. Im Zuge seiner Studien kam er zunächst nach Bártfa (Bartfeld), in die Hölztl-Fachschule für Altarbau und war anschließend Schüler von Lajos Mátrai in der Königlich Ungarischen Kunstgewerbeschule in Budapest. Im Jahr 1906 war er Schüler der Akademie der Schönen Künste in München, danach über drei Jahre lang der Academie Royal des Beux Arts et École Décorative in Brüssel, wo Paul Du Bois, Victor Rousseau und Charles van der Strappen zu seinen Dozenten zählten. Nach seiner Rückkehr eröffnete er im Jahr 1912 eine Galerie in Budapest.

Aufgrund zeitgenössischer Dokumente, Archivmaterialien und Fragmente des Nachlasses gelang es, den Dienst des Künstlers im Ersten Weltkrieg zu rekonstruieren. Als Anerkennung seines zehnmonatigen Dienstes an der Ostfront erhielt Lux im Jahr 1918 die Militär-Verdienstmedaille (Bronze) mit Schwertern (Signum Laudis). Ab Januar 1918 wurde er in das Pressequartier abkommandiert. Ende April 1918 musste er in Begleitung dreier Maler, des als Oberleutnant dienenden ungarischen István Zádor sowie der Österreicher Oskar Laske und Rudolf Böttger, über das Besatzungsgebiet der Truppen der an der Ostfront befindlichen kaiserlichen und königlichen 2. Armee (ab dem 16. Mai 1918 kaiserliche und königliche Ost-Armee), über Kiew, Odessa aufsuchen. Die Studie gibt einen Überblick der hier entstandenen Werke des Künstlers (z. B. Büste von Korvettenkapitän *Olaf Wulff* und Infanteriegeneral *Alfred Krauß*, *Krankenschwester-Porträt*).

Im Anschluss an den Ersten Weltkrieg, zwischen 1920 und 1940, fertigte Lux mehrere Heldendenkmäler in Ungarn an. In Budapest schuf er für die Handelsoberschule für Jungen in der Vas utca bzw. für das Evangelische Hauptgymnasium, auf dem Land, in der Stadt Szeged, für die Rechtsanwaltskammer ein Gedenkzeichen. Für die damals noch eigenständige Gemeinde Pestszenterzsébet (die heute unter dem Namen Pesterzsébet der 20. Bezirk von Budapest ist) schuf er ein monumentales Heldendenkmal unter Mitwirkung von Tibor Szivessy. Die Studie gibt einen ausführlichen Überblick über diese Werke und kommt auch auf die Entwürfe zu sprechen, die Elek Lux für die Ausschreibungen der einzelnen Heldendenkmäler eingereicht hatte. Die nach 1936 entstandene Büste des Generals *János Kiss* belegt, welche hervorragende, charakteristische Porträts er schuf.

Die Studie schafft mithilfe des fragmentarischen Nachlasses und des bedeutenden Aufzeichnungsmaterials des Künstlers eine Verbindung zwischen den ungarischen kunsthistorischen und militärgeschichtlichen Bezügen. Nur in gemeinsamer Kenntnis dieser können wir die plastischen Werke von Elek Lux im Zusammenhang mit dem Ersten Weltkrieg wirklich verstehen.

László Prohászka

LES ŒUVRES PLASTIQUES D'ELEK LUX LIÉES À LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

Elek Lux (1883–1941), sculpteur hongrois du 20e siècle, est aujourd'hui peu connu du grand public. Il a commencé ses études à Bártfa, à l'école de construction d'autel de Hóltz. Puis, il fut l'élève de Lajos Mátrai à l'École Nationale Royale des Arts appliqués. En 1906, il a étudié à l'Akademie der Schönen Künste de Munich avant de passer plus de trois ans à l'Académie Royale des Beaux Arts et École Décorative de Bruxelles où il fut l'élève de Paul Du Bois, Victor Rousseau et Charles van der Strappen. Après son retour en Hongrie, il a ouvert un atelier à Budapest en 1912.

Des documents d'époque et d'archives et des fragments issus de son héritage ont permis de reconstituer le service militaire de l'artiste lors de la Première guerre mondiale. En 1918, Lux a reçu la Médaille de bronze du Mérite militaire (Signum Laudis) avec épées pour son service de 10 mois sur le front de l'Est. En janvier 1918, il fut envoyé au quartier militaire de la presse. Fin avril 1918, en compagnie du lieutenant hongrois István Zádor et des Autrichiens Oskar Laske et Rudolf Böttger, il a dû se rendre à Odessa, en passant par Kiev, dans la zone d'occupation des troupes de la 2e armée impériale et royale (dénommée Armée impériale et royale de l'Est à partir du 16 mai 1918). L'étude présente les œuvres que Lux a créées là-bas (par ex. les bustes du capitaine de corvette *Wulff Olaf* et du général d'infanterie *Alfred Krauss* et le *portrait d'une infirmière*).

Entre 1920 et 1940, Lux a fait plusieurs monuments aux morts en Hongrie, notamment pour le Lycée évangélique et l'École supérieure de commerce pour garçons de la rue Vas de Budapest et, en province, pour le Barreau de Szeged. Avec l'architecte Tibor Szivessy, il a créé un monument aux morts de très grandes dimensions pour Pestszenterzsébet qui était alors une commune indépendante (aujourd'hui, c'est le 20e arrondissement de Budapest sous le nom de Pesterzsébet). L'étude présente en détail ces œuvres et évoque aussi les projets de monument aux morts que Lux a déposés dans le cadre d'appels à projet. Le buste du général *János Kiss* qu'il a fait après 1936 prouve qu'il excellait dans le portrait.

Basée sur de nombreuses notes et l'héritage fragmentaire de l'artiste, cette publication réunit les éléments d'histoire militaire et d'histoire de l'art qu'il faut connaître pour comprendre les œuvres d'Elek Lux liées à la Première Guerre mondiale.

Ласло Прохаска

ПЛАСТИЧЕСКИЕ СКУЛЬПТУРЫ ЭЛЕКА ЛЮКС, СВЯЗАННЫЕ
С ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ

(Резюме)

Элек Люкс (1883–1941) в наши дни уже менее известная фигура венгерской скульптуры XX-ого века. В ходе своих изучений он попал сначала в Бардеёв в спецшколу Хельдця по производству алтарей, а затем он был учеником Лайоша Матраи в будапештском Венгерском Национальном Королевском Училище Прикладного

Искусства. В последствии этого, в 1906-ом году, он был воспитанником Академии Изобразительных Искусств *der Шёнен Кюнсте (Akademie der Schönen Künste)* в Мюнхене, затем больше трех лет он был воспитанником Академии Королевских Изобразительных Искусств и Прикладного Декоративного Искусства (*Academie Royal des Beux Arts et École Décorative*) в Брюсселе, где его преподавателями были Поль Дю Буа, Виктор Руссо, Шарль ван дер Страппен. Вернувшись домой, в 1912-ом году, он открыл свою собственную студию в Будапеште.

На основе документов, архивных материалов того времени и остатков наследия удалось реконструировать военную службу художника в Первой мировой войне. В качестве признания его деятельности, проявленной во время службы в течении десяти месяцев на восточном фронте в 1918-ом году Люкс получил награду «Бронзовой Медали за военные заслуги» с саблями (Сигнум Лаудис *Signum Laudis* – знак похвали). С января 1918-ого года его перекомандировали в штабс-квартиру Военной Прессы. В конце апреля 1918-ого года, в компании трёх художников, венгра Иштван Задор, исполняющего обязанности лейтенанта, и австрийцев, Оскар Ласке и Рудольф Бёттгер ему надо было посетить Одессу, через Киев, находящийся на оккупированной территории группировок 2-ой императорской и королевской армии, расположенной на восточном фронте (начиная с 16-ого мая 1918-ого года Императорская и Королевская Восточная Армия – Остармия *Ostarmee*). В исследовании представлены произведения художника, родившиеся здесь (например бюст корвет капитана *Олаф Вульф* и пехотного генерала *Альфред Краусс*, Портрет медсестры).

После Первой мировой войны, между 1920 и 1940-ими годами, Люкс изготовил множество героических памятников в Венгрии. В Будапеште для Мужской Школы Высшей Торговли на улице Ваш и для Лютеранской Главной Гимназии, а в провинции вылепил мемориальный знак для Палаты Адвокатов в г. Сегед. Для независимого, автономного в то время поселения, Пештсентержебет (ныне называемое Пештержебет, 20-ый район Будапешта), он создал монументальный героический памятник при сотрудничестве строителя-инженера Тибор Сивешши. В исследовании подробно описываются эти работы, а также и проекты, поданные Элеком Люкс на конкурсы по изготовлению героических памятников. Бюст, изготовленный о генерале Янош Кишш после 1936-ого года, доказывает, каким превосходным, характерным портретистом был он.

Статья основываясь на остатки наследия художника и громадного письменного материала сплавляет отношения истории венгерского искусства и военной истории, которые совместно с владением их знаний могут по-настоящему понять пластические скульптуры Элека Люкс, связанные с Первой мировой войной.

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI
MÚZEUM
ÉRTESÍTŐJE

100